

VERSLAG VAN EENE PROEFGRAVING OP DE HOOGЕ WOERD BIJ DE MEERN

DOOR C. W. VOLLGRAFF EN G. VAN HOORN ¹⁾

A. Het terrein der gravingen.

Het hoogste gedeelte der zoogenaamde Hooge Woerd bij het gehucht De Meern ²⁾ onder Vleuten ligt 5 à 600 M. ten N. van den tegenwoordigen loop ³⁾ van den Ouden Rijn. Den weg volgende, die van de rivier naar de Woerd leidt, treft men ter linkerhand eerst een open, met veldgewassen bezet terrein aan, dat spaarzaam met scherven van Romeinsch aardewerk bezaaid is, en vervolgens een uitgestreken, door een heg omsloten boomgaard, die het eigendom is van den Heer J. van Woudenberg (kadastraal nummer 1450 op de situatie-teekening op pl. I). In de oostelijke helft van dezen boomgaard is de bovengrond met puin en scherven vermengd, al valt dit den bezoeker minder

---

¹⁾ De teekeningen die in den tekst zijn gereproduceerd, zijn van de hand van onze medewerkster Mej. Dr. A. Roes, de kaartjes op pl. I—II van die van onzen medewerker den Heer W. Stooker.

²⁾ De Meern ligt $5\frac{1}{2}$ K.M. ten W. van Utrecht. In latijnsche oorkonden van 1217 luidt de naam Maerne of Marne; cf. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, II, 1940, p. 106; 110.

³⁾ Het is een feit van algemeene bekendheid, dat de bedding van den Ouden Rijn vroeger ten N. van de Hooge Woerd lag (cf. G. Acker Stratingh, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*, I, 1847, p. 211; F. A. R. A. Baron van Ittersum, *Het waterschap Heycop*, 1901, p. 6; A. A. Beekman, *Geschiedkundige Atlas van Nederland, Zeeland en Westfriesland in 1300*, II, 1920, p. 44; *Nederland als Polderland*³, 1932, p. 178). Op de kaart gevoegd bij M. Z. Boxhorn, *Tonneel ofte Beschrijvinghe des Landts ende Steden van Hollandt ende West-Vrieslant*, 1634 (ad p. 8) staat de oude loop van het water naast den kunstmatigen nieuwen nog aangegeven. De naam van De Meern luidt op deze kaart nog Maren.

DE MEERN.
GEMEENTE VLEUTEN.
SECTIE. A.

988

ALENDORPERWEG.

2030

b.

- d.

1450.

/ c.

GROENENBOL

1971.

1972.

427

. a.

1451.

426

424

SITUATIE 1A2500.

PLAAT I.

op, nu de bodem geheel met welig gras bedekt is. Het hoogste punt van de woerd ligt evenwel ten O. van den bovengenoemden weg, en wel achter de eerste der aan den weg gebouwde woningen, ten N.O. van het punt van samenkomst van den weg en den naar Utrecht voerenden Groenen Dijk. Ook op dit, voor tuinbouw gebruikte, terrein treden aan de oppervlakte de karakteristieke fragmenten van Romeinsch vaatwerk en Romeinsche dakpannen en baksteen en aan den dag.

Reeds in de zestiende eeuw stond de Hooge Woerd, de plaats, waar in 1301 bisschop Willem van Mechelen gesneuveld was, te Utrecht bekend als eene vindplaats van Romeinsche oudheden. Aernout van Buchell verklaart ¹⁾ in zijn bezit te hebben een aldaar gevonden quinarius van C. Egnatuleius, welk zilverstuk, dat omtrent het jaar 102 voor Chr. geslagen moet zijn, bij hem goed staat afgebeeld, zij het dan ook, dat de inscriptie niet geheel juist is weergegeven ²⁾. Tevens bezat hij een eveneens aldaar gevonden fragment van een Romeinsche dakpan met den stempel [EX] GER. INF., dat hij den 14den April 1591 heeft vermeld en afgebeeld in zijn dagboek ³⁾, er aan toevoegende, dat daar vele steenen werden gevonden en dat het geen twijfel leed, of er hadden daar Romeinsche gebouwen gestaan. Later, in Maart 1639, teekent dezelfde schrijver in zijne *Notae quotidianae* ⁴⁾ aan: „Op de Hogewoert gevonden eenige fundamentum van gebautselen van duyfsteen, oock eenige steenen cum inscriptione EX GER INF, oock medaillien van silver, ut mihi narrabat dominus Lappius.”

In 1828 stelde de Gouverneur der provincie Utrecht, Ridder van Ertborn, eene Commissie tot opsporing van Romeinsche

1) Buchelius ad Hedam, 1643, p. 7.

2) Blijkens de afbeelding was het een exemplaar van de bij H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, I, 1910, p. 164 onder no. 1076 beschreven munt.

3) Arnoldus Buchelius, *Commentarius rerum quotidianarum* (*Catal. cod. mss. bibl. Univ. Rheno-Traiectinae*, I, 1887, no. 798), II, fol. 136 v.

4) Ed. J. W. C. van Campen, 1940, p. 90.

oudheden in, welke bestond uit de Heeren H. A. M. J. van Asch van Wyck, Ph. van Heusde en J. Scheltema. In Juli 1830 voegde de Gouverneur aan de commissie toe de Heeren W. R. Baron van Tuyll van Serooskerken van Keulhorst, A. van Goudoever, J. G. Dornseiffen en J. J. Nahuys, met verzoek om de aangevangene opdelvingen voorloopig slechts op één punt voort te zetten ¹⁾. Het bedoelde punt was de Hooge Woerd bij De Meern. Aangaande de uitkomst dezer onderzoekingen schreef later de Heer Maurin Nahuys ²⁾: „Bij de vergravingen van den gewezen Romeinschen burg aan de Hoogewoerd, bij de Meern, gemeente Vleuten, in Augustus 1830, bevond men, dat de grond aldaar meer geroerd en vergraven was dan die te Vechten. Men ontdekte aldaar de fondementen van een steenen gebouw; hetwelk, door het materiaal, dat daartoe gebezigd was geworden, van Romeinsche constructie bleek te zijn. Die fondementen bestonden uit eene breede en lange kluis of kelder, loopende van het oosten naar het westen. Hetgeen overgebleven was, was nog zeer gaaf”. Nog eenige nadere bijzonderheden vindt men opgeteekend bij van der Monde ³⁾: „Omstreeks den Woerd. . . moet ten tijde der Romeinen eene burg of sterkte bestaan hebben. Dit schijnt althans bewezen te zijn door de opgravingen, welke in het jaar 1830 te dezer plaatse geschied zijn. Men heeft toen een gedeelte der fondementen aan het daglicht gebragt en eenige waterkruiken en andere aarden vaten van een bijzonder maaksel, nevens een groot aantal munten, opgedolven”. De ontdekking, welke de Commissie gedaan had, was ongetwijfeld gewichtig; ongelukkig heeft zij verzuimd de ligging van de toenmaals gevonden fundeeringen door opmeting vast te leggen, met het gevolg, dat deze thans niet meer

1) *Provinciaal-blad van Utrecht*, 1830, no. 66. Cf. J. Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, IV, 2, 1830, p. 323; H. M. A. J. van Asch van Wyck, *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht*, 1838, p. 25, 1.

2) *Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1869*, p. 155.

3) N. van der Monde, *Utrecht en derzelver fraaije omstreken*, p. 378.

bekend is. Na deze aanvankelijk geslaagde, maar niet verder doorgezette poging, nu meer dan een eeuw geleden gedaan, schijnen er op de Hooge Woerd geen andere gravingen van dien aard meer te zijn ondernomen. Wij vinden alleen voor het jaar 1836 nog vermeld de vondst van een brokstuk van een Romeinsche imbrex met den stempel van het dertigste legioen: LEGXXX¹⁾.

Voor de strategische ligging van de Romeinsche nederzetting zijn belangrijk de opmerkingen, die in 1860 gemaakt zijn door Jhr. J. J. de Geer van Oudegein²⁾. Na den oorsprong en den ouden loop ook der overige Utrechtsche wateren te hebben besproken, vervolgt de geleerde schrijver aldus: „Alvorens nu dit hoofdstuk te besluiten, hebben wij nog eens nader de aandacht op de *Marre*, *Marne* of *Mare* te vestigen, ook een zijtak des Ouden Rijns, welke voormaals van het dorp de Meern langs den Meerndijk naar de hofstede, genaamd de Meernhoef, stroomde en zich daar, nabij de grensscheiding tusschen IJsselstein en Montfoort, in de voormalige Lek of lateren Hollandschen IJssel pleegde uit te storten. Immers, de langs de IJsselwetering gelezene tienden van St. Marie, welke heden bij de grensscheiding van Montfoort aan den uitloop van den Meerndijk eindigen, strekten voormaals tot aan Marremunde³⁾. Voorts schoot de zoogenaamde Meernhoef, of de vroegere *landhoeve*, gelegen bij de *Marre*, van ouds tot aan den IJssel op⁴⁾, terwijl

¹⁾ P. J. Vermeulen, *Catalogus der Archaeologische Verzameling van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap*, 1868, p. 38, F, 7.

²⁾ J. J. de Geer van Oudegein, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht*, 1860, p. 76—77.

³⁾ Zie Bijlage II, no. 8 (aanteekening van J. J. de Geer). (Schrijver van den bisschop van Utrecht van het jaar 1208).

⁴⁾ In het jaar 1249 gaf het kapittel van St. Jan te Utrecht aan een Herman Reve in pacht „mansum situm prope Marre usque ad IJselam fluvium extendentem”, en die zoogenaamde „hoeve aender Maerne op IJsselvelt, belant bij den Marendyck” behoorde in 1418 aan een Johan Over de Vecht, M.S. — In 1083 wordt er ook melding gemaakt van eene hoeve gelegen aan de rivier de Marne bij Kluit,

de landpalen der heerlijke goederen van Montfoort nog in 1282 hun begin hadden aan de Marne ¹⁾. Op eene kaart, door Joost Jansz. Beelsnijder in het jaar 1575 vervaardigd, staat de Maren nog aangeteekend; en zelfs de kil van dat vroegere water is nog heden in de lage weilanden, ten oosten van den Meerndijk gelegen, te herkennen. De herinnering aan dien alouden Rijn-tak wordt overigens bewaard in de oude benamingen van het dorp de *Maren*, *Meeren*, nu *Meern*, onder *Uleuten*, en van den *Maren-*, *Meeren-*, of *Meerndijk* tusschen de Meern en Achthoven, evenals in die van de hofstede de *Maren- of Meernhoef*, nabij Achthoven, en van het oude gerecht van *Marlo*, *Merlo* of *Meerlo*, bij den Achtersloot onder IJsselstein gelegen" ²⁾. Op de aan de Geer's *Bijdragen* toegevoegde kaart vindt men den

---

l.l. in Cod. Dipl. p. 112 (aanteekening van J. J. de Geer) — Het bedoelde stuk is de bekende oorkonde van graaf Dirk V van Holland, waarbij deze vele landerijen schenkt aan de abdij van Egmond. O. Oppermann heeft aangetoond (*Untersuchungen zur nord-niederländischen Geschichte*, III, 1, 1920, p. 150; *Fontes Egmundenses, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, Derde Serie, no. 61, 1933, p. 104*—122*; 220), dat dit stuk eene omstreeks 1215 gemaakte vervalsching is. Dit zou niet wegnemen, dat deze tekst dan toch voor het bestaan van de Marne in de dertiende eeuw bewijzend zou zijn. Maar het is volkomen duidelijk, dat hier niet van de Stichtsche, doch van de Leidsche Mar(n)e gesproken wordt (zie J. F. Niermeyer jr., *Fontes Egmundenses*, p. 286). Deze bewijsplaats komt dus te vervallen. Daarentegen is aan De Geer ontgaan een Utrechtsche oorkonde van 1173, welke een lijst bevat van de goederen, door Willem, stichter van de kerk der abdij Oudwijk bij de inwijding der kerk geschonken: Wilhelmus, fundator et edificator huius ecclesie, in die dedicationis eiusdem ecclesie obtulit mansum unum, cuius situs est prope Marre versus Rhenum. Het doet zonderling aan, dat men bij S. Muller Fzn. †, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, 1925, p. 424, no 476 bij den naam Marre de aanteekening: „Onbekend” vindt geplaatst. Verdere bewijzen bij De Geer, *Het oude Trecht*, p. 10, 2.

¹⁾ Matthaeus, *De Nobilitate*, p. 1065 (aanteekening van J. J. de Geer).

²⁾ Het scheen ons doelmatig deze passage onverkort te citeeren,

loop der voormalige Mare aangeteekend. Na de Geer hebben F. A. R. A. baron van Ittersum¹⁾ en A. A. Beekman²⁾ de aandacht op de Stichtsche Mare gevestigd en haar loop nauwkeuriger bepaald. Zij begon bij het huis te Voorn, liep eerst westwaarts, ongeveer daar, waar nu het bed van den Ouden Rijn is, tot aan De Meern, en boog daar vervolgens naar het Zuiden om.

In 1875 nogmaals op de Hooge Woerd aan de Meern terugkomende, schrijft de Geer: „Op het hoogst gelegen punt van die woerd treft men dicht onder den bovengrond nog de fundamenten aan van een voormalig Romeinsch gebouw of sterkte”³⁾. Men zal het betreuren, dat de schrijver, die blijkbaar van de plaatselijke gesteldheid in de gemeenten der provincie Utrecht, bepaaldelijk in het Nedersticht, zeer goed op de hoogte was, doch zijn weten placht mede te deelen in voornamen, beknopten vorm, hier niet heeft bericht, op welke waarneming of welk getuigenis zijne overtuiging ten deze berustte. Het door hem gezegde is niettemin volkomen juist, zooals verderop zal worden

---

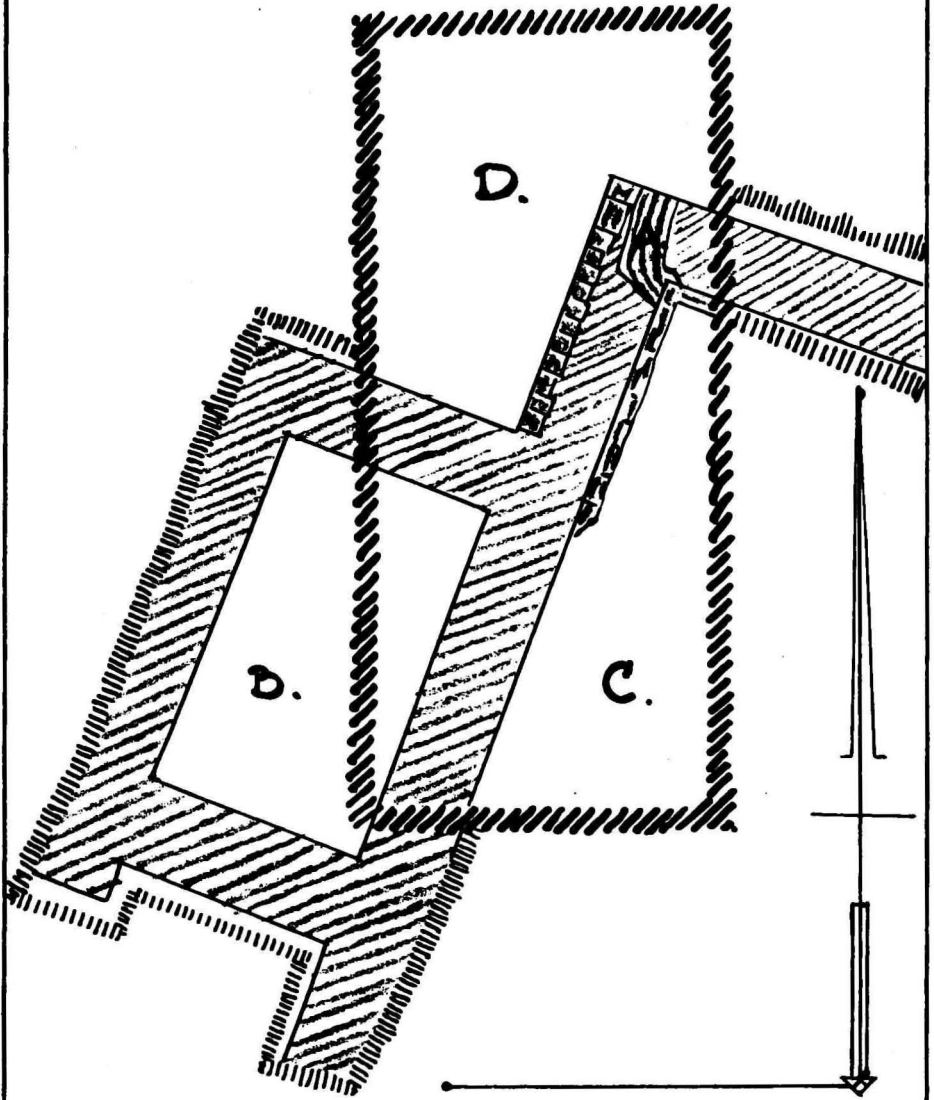
omdat in het in 1930 verschenen werk van H. Hettema Jr. getiteld: *De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd* van de Stichtsche Mare geen melding is gemaakt.

1) *Het waterschap Heycop*, 1901, p. 5.

2) A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.*, XXIII, 1906, p. 25, kaart no. 1, II; *Polders en droogmakerijen*, I, 1909, p. 132; *Nederland als Polderland*², 1916, p. 165, kaart V, a; *Geschiedkundige Atlas van Nederland, Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300*, II, 1920, p. 45; *Nomina geographica Neerlandica*, VI, 1928, p. 39; *Nederland als Polderland*³, 1932, p. 183 sq. Wanneer Beekman in dit laatste geschrift aanneemt, dat de Meerndijk gelegd is in de eerste helft der 14de eeuw, komt hij in conflict met een Utrechtsch charter van 1297, waarbij Bisschop Willem aan de landgenooten van den Reyndike tusschen Utrecht en het Gein tot aan de Marnedike onder Jutfaes het recht toekent om een watergang en sluis in den IJseldijk te maken (S. Muller Fzn., *Catalogus van het Archief der gemeente Utrecht*, I, 1893, p. 9, no. 68).

3) J. J. de Geer van Oudegein, *Het oude Trecht*, 1875, p. 13.

OP DE HOOGTE WOERD TE DE MEERN
.. GEMEENTE VLEUTEN..
GEVONDEN FUNDEERING RESTEN.

.SCHAAL 1:100.

aangetoond, en het is ook gedurende eenigen tijd door sommigen als zoodanig aanvaard. Nog in 1901 schrijft W. Pleyte: „Men wist, dat er een groote Romeinsche nederzetting was geweest. . . . aan De Meern”¹⁾. Doch van andere zijde werd aan de juistheid van deze bewering getwijfeld. In 1877 schreef S. Muller Fzn.: „Zoover ik weet, bestaat er niet het minste bewijs, dat wij bij de Romeinsche fondamenten op de Hoogewoerd (De Meern) aan iets meer dan eene Romeinsche villa te denken hebben”²⁾. In 1925 oordeelde J. H. Holwerda, dat het niet valt uit te maken, of men op de Hooge Woerd met eene Romeinsche nederzetting dan wel met een Batavenwoerd te doen heeft³⁾. Dienovereenkomstig acht ook tegenwoordig W. C. Braat het twijfelachtig, of men bij de Meern het bestaan van een Romeinsch castellum aannemen moet⁴⁾.

Aan dezen twijfel heeft nu onze proefgraving een einde gemaakt. Bij De Meern heeft werkelijk een Romeinsch castellum gelegen, op geen grooten afstand van den linker oever der vroegere bedding van den Ouden Rijn en van den rechter oever der vroegere Mare. Terloops moge er hier op gewezen worden, dat de in de geleerde wereld gevestigde meening zich hier langs dezelfde lijn zal blijken te hebben gevormd, als ten opzichte van de Romeinsche nederzetting binnen de stad Utrecht. Minstens van de zeventiende eeuw af aan heeft men eerst algemeen geloofd, dat Utrecht zijn ontstaan reeds aan de Romeinsche bezetters van het land te danken had⁵⁾. Nog in

1) W. Pleyte, *Nederlandsche Oudheden*, XVI, 1901, p. 66.

2) *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis*, IX, p. 289.

3) J. H. Holwerda, *Nederlands vroegste geschiedenis*², p. 189.

4) *Oudheidkundige Mededeelingen*, 1939, p. 50.

5) Cf. A. van Buchell: „Ick kenne en meene het oock te bewysen, dat onse stadt wel de oudste is, niet alleen van geheel Hollant, maar oock van onse nabuerige provincien” (aan welke ondubbelzinnige verklaring de wijze man overigens met recht en reden toevoegt: „doch dat ick daaromme alle de fabulen bij de Hollanderen en de Vriesen gedroompt soude aennemen, soude tegen de ervarenheden stryden”); H. M. A. J. van Asch van Wyck, *Op. l.*, 1838, somt de

1875 heeft de Geer van Oudegein deze opvatting met overtuiging verkondigd ¹⁾. Nadien is in onzen tijd deze wijze van zien,

---

vindplaatsen van Romeinsche oudheden binnen Utrecht op en besluit dan aldus (p. 24): „Wanneer men dan deze van elkander verwijderde punten: de Hamburgerstraat, de Neude, den Dom, de st. Pieter- en st. Jacobi-kerk, en het Tolhuis bij de Tolsteegpoort, onder een oogpunt te zamen vat, kan men met genoegzamen grond van zekerheid tot de bewoning van dien grond ten tijde der Romeinen besluiten”. Ridder van Ertborn, Gouverneur der Provincie Utrecht, in een schrijven van 26 Juli 1830 aan de Stedelijke en Plaatselijke Besturen in de Provincie Utrecht (*Provinciaal-blad van Utrecht*, 1830, no. 66): „Volgens de kennis welke men heeft van de linie der Romeinsche legerplaatsen die het Romeinsche Rijk tegen de Friezen verdedigden, veronderstelde men met reden, dat op het grondgebied der provincie Utrecht ook zoodanige legerplaatsen hebben bestaan. Eene bestendige overlevering wees als 't ware het punt dier legerplaats bij Utrecht aan, zoo dat het vreemd mag toeschijnen, dat alleen bijzondere personen van tijd tot tijd zich met onderzoekingen dezen aangaande hebben onledig gehouden”; N. van der Monde, *Beschrijving der stad Utrecht*, I, 1844, p. 2: „Meest alle chronykschrijvers komen overeen dat de oorsprong van Utrecht tot het Romeinsche tijdperk opklimt; het is ook naauwelijks te gelooven, dat de Romeinen van den hoogen grond, waar twee belangrijke rivieren als de Rijn en de Vecht in één vloeijen, geen partij zouden hebben getrokken, om op dit gunstige punt eene versterkte legerplaats aan te leggen”. — Eene afwijkende meening hebben wij in het oudere tijdperk alleen gevonden bij V. J. Blondeel, *Beschrijving der stad Utrecht*, 1757, p. 33. Volgens dezen schrijver is de stelling, dat Utrecht tot Romeinschen tijd opklimt, onbewijsbaar, en zou men, indien bewezen kon worden, dat de Romeinen hier eene sterkte hadden, nog niet gerechtigd zijn den oorsprong der tegenwoordige stad daaruit af te leiden, „zo min als men met recht een thans afgestoken, bewalde en met schielijk opgeslagen wachthuizen voorziene legerplaats voor de beginselen van eene stad, welke eenige honderd jaren hierna op die plaats of ten naasten bij op dezelve gesticht wierdt, zoude mogen houden”.

¹⁾ J. J. de Geer van Oudegein, *Het oude Trecht*, p. 14: „Dat vermoedelijke Romeinsche kasteel aan den overtocht over den Rijnstroom bij Utrecht zal dan verder te zoeken zijn op het Dom- en Oudemunsterkerkhof binnen Utrecht, in welks omtrek ook verschillende romeinsche munten en oudheden zijn gevonden”.

die gegrond was op een aantal toevallige, maar goed gestaafde vondsten, juiste waarnemingen en gezonde oordeelvellingen, zoowel door onze middeleeuwsche historici ¹⁾ als door de ver-

---

1) S. Muller Fzn., die voor de topogaphie van het oude Utrecht zulk eene levendige belangstelling had, geloofde, dat, indien er al op het Domplein een Romeinsch castellum gelegen had, dit van geringen omvang was geweest, en dat er ook nooit iets meer geweest was dan dit. Nadat hij deze meening in 1877 in zijne bespreking van het werk van de Geer had verkondigd (*Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis*, IX, p. 288 sq.), is hij deze zijn leven lang blijven koesteren. Zoo schrijft hij in 1911 (*Oude huizen te Utrecht*, p. 7): „Wat de reden was, dat de Friesche aartsbisschop Willebrord zich neerzette in dit onaanzienlijk grensfort, blijkt niet. Terwijl de Duitsche kerkvorsten in den regel hun zetel vestigden in eene beroemde Romeinsche civitas, verkoos de heilige man als zijn woonplaats niet het aanzienlijke Dorestat, dat toch in de buurt lag, maar den kleinen burg Trecht”. Zoo luidde ook in Tenhaeffs proefschrift (*Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden*, 1913) de eerste stelling: „Utrecht is geen „Romeinsche” stad”. Bij deze opvatting is geen rekening gehouden met de Romeinsche vondsten die telkens op het gebied der stad Utrecht buiten het Domplein zijn gedaan; het aantal van deze is trouwens in de laatste jaren nog aanzienlijk gestegen. Er is derhalve eene burgerlijke Romeinsche nederzetting van grooteren omvang geweest. En is het nu a priori waarschijnlijk te achten, dat de Franken, die deze veroverden en in brand staken, ze geheel zullen hebben vernietigd met hare pleinen, haar wegennet, haar haven, haar magazijnen en bergplaatsen? Zoo iets geschiedt zelden en vereischt een nuttelooze inspanning van krachten. Maar wellicht zal men zich met eene zoodanige negatieve overweging niet tevreden stellen en eischen, dat de continuïteit van Utrecht na het vertrek der Romeinen ook positief worde bewezen. Welnu dan. S. Muller Fzn. kon het er nog voor houden, dat de Romeinen tot in de eerste helft der vijfde eeuw te Utrecht gebleven waren, sedert de opgravingen hebben wij voor den ondergang van het castellum aldaar ongeveer het jaartal 258 kunnen vaststellen. (*Opgravingen op het Domplein*, III, 1936, p. 93 sq.). Deze gevolgtrekking is in overeenstemming met hetgeen door anderen elders in ons land is waargenomen. Een vroegeren datum aan te nemen verbieden de dateerbare vondsten; anderzijds is het alleen denkbaar, dat de datum een of twee jaren later te stellen zou zijn. De geheele reeks der versterkte wapenplaatsen tusschen

tegenwoordigers van het opkomend archaeologisch onderzoek in Nederland verlaten en verworpen, totdat zij door de opgravingen op het Domplein in eere is hersteld.

Vechten en Katwijk moet gelijktijdig zijn ontruimd. De nieuwe grensfortenlinie van het Romeinsche rijk liep voortaan midden door België heen. Nu is het *Itinerarium Antonini* vervaardigd onder de regeering van Diocletianus (285—305). Deze dateering is zeker, omdat eenerzijds het door dezen keizer gestichte Diocletianopolis er in voorkomt en er van twee Scythische legioenen melding wordt gemaakt, die te voren nog niet bestonden, en er anderzijds overigens niets in wordt aangetroffen van plaatsen en legioenen die tijdens of na Diocletianus' regeering zijn opgericht (cf. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, V, p. 213, 4; Kubitschek, Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IX, 1916, p. 2337). Het *Itinerarium* pleegt zich te beperken tot de beschrijving van de binnen de grenzen van het Romeinsche rijk gelegen hoofdwegen. Op dezen regel is er echter één opvallende uitzondering: de weg die van Lugdunum Batavorum, het caput Germaniarum, ten Zuiden van den Rijn over Utrecht naar Duitschland voerde, is er niettemin in opgenomen (*Itinerarium Antonini* ed. Wesseling, p. 368 sq.; ed. Parthey et Pinder, p. 175 sq.), al was het op Nederlandsch gebied gelegen gedeelte van dezen belangrijken weg dan toen reeds minstens dertig jaar in handen van de Franken. Hoe is deze uitzondering te verklaren? De schrijver heeft blijkbaar de Romeinsche plaatsen die hij noemt: Lugdunum, Albaniana, Traiectum, Mannaritium, Carvo, Harenatium nog steeds beschouwd als slechts tijdelijk door den vijand bezet: niet lang geleden had keizer Probus (276—282) de Franken met goed gevolg beoorloofd en teruggedreven, zoodat men wel de hoop kon koesteren, dat het rijk zich binnenkort weder zou uitstrekken tot den mond van den Rijn in de Noordzee. Bezwaarlijk zou de schrijver evenwel de genoemde nederzettingen nog als pleisterplaatsen aan de heerbaan naar Straatsburg hebben kunnen vermelden, indien deze reeds sedert dertig jaar door de Frankische veroveraars met den grond gelijk gemaakt waren geweest. En indien de Franken dit omtrent 290 nog niet hadden gedaan, is er geen enkele reden om te gelooven, dat zij deze thans door henzelfen bewoonde plaatsen niet verder gespaard zouden hebben. Ook zijn er bij de opgravingen op het Domplein, alhoewel de Frankische nederzetting niet juist daar, maar vermoedelijk meer naar het Westen lag, verscheidene voorwerpen en fragmenten uit de periode 300—600 opgedolven (*Opgravingen op het Domplein*, II, fig. 33—36; IV, fig. 75—79).

B. De proefgraving.

Het doel der proefgraving was den aard en den ouderdom der nederzetting op de Hooge Woerd onherroepelijk vast te stellen. Zij had, met de belangenlooze en door ons hoog gewaardeerde medewerking van den Heer W. Stoker, op enkele dagen in Maart en April 1940 plaats, en werd beëindigd den 4den Mei. Aan den eigenaar van het terrein, den Heer J. van Woudenberg, betuigen wij onzen hartelijken dank voor de wijze, waarop hij ons niet alleen vergund heeft in zijn boomgaard te werken, maar onzen arbeid buitendien door zijn belangstelling en zijn terreinkennis heeft bevorderd. Ook zijn wij hem en zijne echtgenoot, Mevrouw H. M. van Woudenberg—van Woerden, erkentelijk voor de schenking van eenige vroeger op hun land gevonden voorwerpen en fragmenten, die door hen eigener beweging ten bate van de oudheidkundige verzameling van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap zijn afgestaan. Na eenig aftasten van het terrein in wijderen omvang en het graven van een proefput (pl. I, a) stiet men spoedig in den boomgaard bij het graven van een rechthoekigen kuil (pl. I, b; pl. II, CD), op den N.W.-hoek der fundeering van een rechthoekig Romeinsch gebouw met zwaar muurwerk. De verdere arbeid werd op dit punt geconcentreerd, hoewel niet werd nagelaten ook meer naar het Zuiden de gesteldheid van den bodem door middel van proefgreppels te onderzoeken. De fundeeringen der muren van het niet of zeer onnauwkeurig georiënteerde gebouw hebben, bovenop gemeten, de opmerkelijke dikte van 1.10 M. ($3\frac{1}{2}$ voet) bij eene hoogte van 0.63 M. (2 voet). Het benedengedeelte is hier en daar aan de binnenzijde iets zwaarder geweest, dat van de N. fundeering tot 0.28 M. toe. Zij zijn met gebruikmaking van veel specie gemetseld van veldkeien; de kleur der specie varieert van grijs tot rose; zij bevat kiezel en baksteengruis. Zij zijn afgedekt met een laag vierkante tegels ($0.22\text{ M.} \times 0.22\text{ M.} \times 0.04\text{ M.}$), wier bovenvlak 0.34 M. beneden het maaiveld ligt. Boven op deze verhief zich blijkbaar

het opgaande werk, waarvan nergens iets is bewaard. Onder de fundeeringen ligt een rollaag van puin van 0.15 M. tot 0.20 M. dik. Van de heipalen, die de fundeeringen schraagden, waren alleen de paalgaten in den grond bewaard; zij hadden een middellijn van 0.10 M. De bovenkant der heipalen lag op 1.10 M. beneden het maaiveld. Men heeft waargenomen, dat de heipalen niet overal alleen onder de fundeeringen, maar hier en daar over een breeder oppervlak waren geplaatst, op één plek zelfs tot 0.36 M. (ruim 1 voet) meer binnenwaarts. De hoek der fundeering van het gebouw bestaat uit twee zware op elkander geplaatste veldkeien, die de vereischte afmetingen hebben om de geheele dikte van de fundeering te vormen. Onmiddellijk ten O. van deze hoeksteenen is er in het metselwerk der N. fundeering vlak onder het niveau van het opgaande werk een kanaal (pl. II, A) uitgespaard, dat voor afvoer van water zal hebben gediend, en dat toegedekt is geweest met twee groote tegels, lang 0.43 M. ($1\frac{1}{2}$ voet), breed 0.295 M. (1 voet) en 0.06 M. dik. In het afvoerkanaal is een nagenoeg ongeschonden zwart geverfd Romeinsch vaasje aangetroffen (hoog 0.065 M.; fig. 1), dat ongetwijfeld bij het wasschen van vaatwerk in de afvoerbuis van den gootsteen verdwenen was. Het is gebleken, dat de W. buitenmuur van het gebouw minstens eene lengte had van 13.50 M., en de N. buitenmuur van 11.20 M.; over deze afstanden is of wel de fundeering of het onderste gedeelte der fundeering bewaard gebleven, of waren althans de gaten der heipalen nog zichtbaar. Hoeveel grooter het gebouw kan zijn geweest, dan de opgegeven maten aanduiden, hebben wij niet kunnen vaststellen. Aan de W.-zijde had het een uitspringend langwerpig vertrek (pl. II, B), metende binnenwerks 5 M. $\times$ 2.90 M., met fundeeringen eveneens van 1.10 M. dikte, welke in verband met de fundeering van den hoofdmuur zijn gemetseld; dit vertrek is derhalve geen latere toevoeging, maar heeft van het begin af aan deel uitgemaakt van het gebouw. Binnen de muren van het hoofdgebouw (niet van het westelijk vertrek) is een 0.20 M. dikke laag veldkeien

aangetroffen, waarvan het bovenzvlak 0.20 M. beneden het niveau van het opgaande werk van het gebouw ligt. Deze is kennelijk als een verharding van den bodem te beschouwen. De bovenkant van den vloer, die daarop lag, kan slechts zeer weinig lager hebben gelegen dan het niveau van het omringende terrein. Zoodoende is het uitgesloten, dat het ontgraven gedeelte van het gebouw een hypocaustum had. Hetzelfde zal

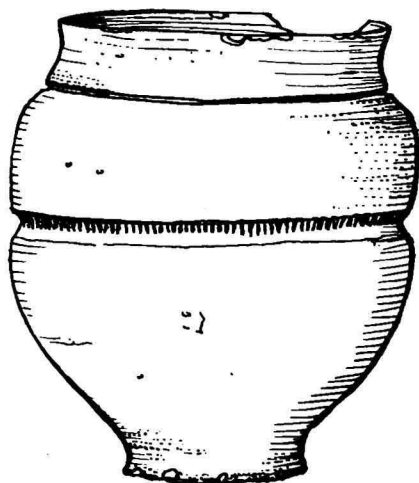

Fig. 1.

men trouwens opmaken uit de aanwezigheid van het boven beschreven afvoerkanaal. Nog valt te vermelden, dat blijkens enkele vondsten de binnenwanden van het gebouw, of althans sommige van deze, met een laag beschilderd stuc bekleed zijn geweest.

Voor de bestemming van het gebouw meenen wij in de vondsten een aanwijzing te hebben. Bij de ontgraving zijn enkele fragmenten aan het licht gekomen van die speciale soorten van tegels (zie p. 199), die de Romeinsche bouwmeesters bezigden om in de wanden van badhuizen en woningen een

holle ruimte voor verwarmde lucht te vormen ¹⁾. Het gebouw is derhalve gedeeltelijk verwarmd geweest. Aangezien het nu ook uit hoofde van zijne uitmiddelpuntige ligging niet tot de hoofdgebouwen van de legerplaats kan behooren, is het vermoedelijk te beschouwen als een militair badhuis (balneum), zooals er in en bij vele Romeinsche castella zijn aangetroffen ²⁾. Zulke badinrichtingen hadden vaak een of meer uitspringende vertrekken.

De dateering van het gebouw is reeds dadelijk binnen bepaalde grenzen met zekerheid af te leiden uit de bij zijn ontgraving gedane vondsten van gestempelde baksteen en dakpannen. Van de ontelbaar vele fragmenten van dien aard, die daarbij te voorschijn kwamen, dragen er vijf het merkteken: vexillatio exercitus Germanici; één daarvan was in de fundeering van het muurwerk ingemetseld. Men neemt te recht aan ³⁾, dat de aldus gestempelde stukken, zoo goed als de meer bekende met de algemeener aanduiding: exercitus Germanici inferioris, vervaardigd zijn in de pannebakkerij van het Neder-Germaansche leger te Holdoorn, welke, zooals bekend is, eerst na 150 is gaan werken. Hiermede is derhalve onomstootelijk bewezen, dat ons gebouw opgericht is na 150 na Chr.

Voor het overige heeft de proefgraving bestaan in het maken van twee greppels. De eerste van deze (pl. I, d) was 2 à 3 M. lang, 0.60 M. breed en 1.30 M. diep; zij liep in de richting O.W., en was gelegen ± 40 M. Z.W.Z. van den hoek van het gebouw. Zij lag dwars op het verlengde van de W.-muur van het gebouw; de steilwanden vertoonden geen sporen van eeni-

---

¹⁾ Cf. J. Durm, *Die Baukunst der Römer*², 1905, p. 187 en volg.; Cagnat en Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, 1916, p. 220: tuiles de revêtement pour distribution de chaleur dans les thermes.

²⁾ Cf. G. von Rössler, *Die Bäder der Grenzcastelle*, *Westdeutsche Zeitschrift*, IX, 1890, p. 255—279; 315—332; pl. II; J. Curle, *Newstead*, 1911, p. 88 sqq.

³⁾ Cf. Lehner, *Bonner Jahrbücher*, III/III, 1904, p. 299; *CIL*, XIII, 6, p. 131.

gerlei constructies. Over de in de greppel gevonden fragmenten zie men onder C. De tweede greppel (pl. I, c), die eveneens 0.60 M. breed was, begon 75 M. Z.W.Z. van den hoek van het gebouw en strekte zich vandaar 30 M. naar het Z. uit; de richting was even rechts van de kerk van De Meern. Men is niet dieper gegaan dan 0.50 M., dat wil zeggen, juist tot de afscheiding van de zwarte aarde en de klei. Op 7 à 8 M. van het beginpunt der sleuf is echter een 1.25 M. diepe put gegraven. In dezen zijn verscheiden groote brokken tufsteen gevonden, alsmede een zuiver rechthoekig behouwen blok tufsteen, breed 0.215 M., dik 0.13 M. en nog lang 0.38 M. Volgens getuigenis van oudere bewoners van De Meern is juist in dezen omtrek op de woerd telkens veel tufsteen te voorschijn gekomen. Het ligt in de rede te vermoeden, dat deze afkomstig is van den ringmuur der legerplaats, die, doordat de bouwvallen van het Romeinsche castellum nimmer overbouwd zijn, door de bevolking in den loop der eeuwen wellicht geheel is gesloopt.

C. De structuur en historische wording der opperlaag van het terrein.

De waarnemingen, welke de structuur van het terrein betreffen, zijn gedaan in de hierboven genoemde greppel (I, d), en vooral in den rechthoekigen kuil (I b, II CD), waarin de hoek van het gebouw ontdekt is. Deze kuil mat oorspronkelijk in N.Z. richting 7 M. en in O.W. richting 3.50 M. en werd later uitgebreid tot de afmeting 10.20 M. $\times$ 4.40 M. De bovenste grondlaag, die tot 0.54 M. diep reikte, bestond er uit zwarte aarde. Daaronder lag vuile klei. Volmaakt ongestoorde grond, bestaande uit klei, vermengd met zand, kon met zekerheid eerst op 1.88 M. worden geconstateerd. In de steilwanden van den kuil ziet men door de klei twee dunne zwarte strepen heen loopen, de bovenste op 0.74 M., de onderste, die asch en houtskool bevat, op 1.24 M. beneden het maaiveld; het lijdt geen twijfel, of deze duiden twee verschillende woonvlakken aan. Daar nu het niveau van het gebouw op slechts 0.34 M.

beneden het maaiveld ligt, komen wij tot de slotsom, dat er op de Hooge Woerd overblijfselen van drie legerplaatsen boven elkander liggen, respectievelijk op een diepte van 0.34 M., 0.74 M. en 1.24 M. De bovenste en jongste van deze, waartoe het badhuis behoort, dateert uit het midden of de tweede helft der tweede eeuw, toen de legerplaatsen in steen werden herbouwd, en het zal, te oordeelen naar analogie van het elders in de provincie waargenomene, een rechtmatige veronderstelling schijnen, zoo wij de diepste en oudste nederzetting voor claudianisch en de middelste voor vespasianisch houden. Deze voorstelling van zaken wordt bevestigd door hetgeen in greppel I, d is gevonden. De twee oudste niveau's waren daar duidelijk herkenbaar. Op een diepte van 0.75 M. stiet men op een dunne laag scherven, en op 1.23 M. op een tweede dergelijke laag. Het type van het aardewerk der bovenste laag was dat van het einde der eerste en de eerste helft der tweede eeuw, van de onderste dat van de periode van 50 tot 70 na Chr.: karakteristiek voor dezen tijd was vooral een drietal mondstukken van witte kruiken en een geribbeld oor van een groote glazen flesch.

Het blijkt derhalve, dat het castellum bij De Meern dezelfde geschiedenis heeft als dat op het Domplein. Het is omstreeks 50 na Chr. opgericht als een constructie van aarde en hout; in 69 tijdens den opstand der Batavieren verlaten en verbrand; niet lang daarna van dezelfde materialen herbouwd, en eenigen tijd na 150 na Chr. vervangen door eene van steen gebouwde legerplaats. Het zal, evenals dat te Utrecht, door de Romeinen na het midden der derde eeuw zijn opgegeven onder Fransischen druk: het is niet wel denkbaar, dat de castella aan den Z. oever van den Ouden Rijn van Utrecht tot Katwijk niet gelijktijdig ontruimd zouden zijn.

D. Nadere bepaling van begin, duur en einde der Romeinsche bezetting van de Hooge Woerd.

Er zijn geen voorwerpen gevonden, waaruit men het bepaalde

bewijs zou kunnen putten, dat de Hooge Woerd reeds bewoond is geweest vóór hare bezetting door de Romeinen. Alleen zijn op één punt, bij de fundeering van het gebouw, op 1.34 M. beneden het maaiveld, dus 0.10 M. beneden het oudste Romeinsche niveau eenige scherven van grof aardewerk met houtskool aangetroffen. De hieronder in chronologische volgorde ter sprake gebrachte dateerbare vondsten doen zien, dat deze plek gronds van het midden der eerste tot na het midden der derde eeuw na Chr. onafgebroken in Romeinsche handen is geweest. Het oudste voorwerp uit De Meern is de hierboven genoemde quinarius van 102 voor Chr., die tot de verzameling van van Buchell behoorde. Het komt meer voor, dat in legerplaatsen uit den vroegen keizertijd nog een enkel, lang in omloop gebleven republikeinsch geldstuk wordt opgedolven. Het oudste voorwerp, dat wij zelf hebben gevonden — in den proefput. (pl. I, a), op nagenoeg 1.50 M. diepte — is een fragment van een fijn kommetje van terra sigillata (fig. 2), dat om zijn vorm

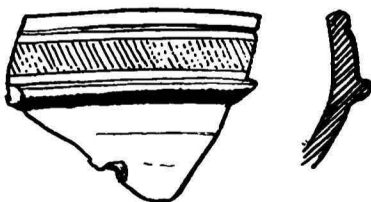

Fig. 2.

(Dragendorff, 24/25; Oswald—Pryce, *Terra sigillata*, 1920, pl. XL) in den regeeringstijd van Claudius moet worden gesteld. Uit ongeveer dien zelfden tijd dagteekent een bronzen fibula (fig. 3), die in denzelfden proefput op eene diepte van 1.50 M. tot 1.75 M. is aangetroffen. Het laatste kwart van de eerste eeuw is vertegenwoordigd door munten van Vespasianus en Domitianus; dezelfde periode, respectievelijk de overgang van de eerste tot de tweede eeuw door twee fragmenten van tegels uit de tegularia transrhenana: in den omtrek van Nijme-

gen op eene tot dusver niet bekende plaats aan den rechter Rijnsoever, moet een militaire steenbakkerij van dien naam hebben gestaan tusschen de jaren 70 en 105 na Chr.¹⁾ (waarmede intusschen niet bedoeld is te zeggen, dat deze reeds in 70 is opgericht). Over deze twee zeldzame, en tevens leerzame stukken gevoelen wij ons genoopt hier in eenige bijzonderheden te treden.

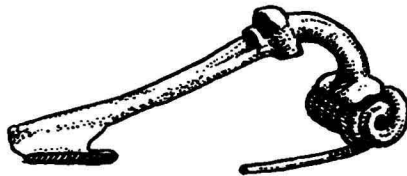

Fig. 3.

De fragmenten zijn beide bij het begin van de ontgraving van den hoek van het badhuis in den bovengrond gevonden; zij kunnen blijkens hun ouderdom niet afkomstig zijn van het dak van het gebouw. Het opschrift van het eerste fragment (fig. 4), dat aan alle zijden afgebroken en slechts 0.09 M. × 0.06 M. groot is, luidt:

ETRAI
NOBII

Achter het laatste letterteeken van den eersten regel is nog een duidelijk spoor van een ronde letter zichtbaar. De stempel is ook uit Aken en Dormagen bekend; hij luidt volledig:

TETRAFCOHI
NOBILISF

---

¹⁾ Cf. H. Lehner, *Bonner Jahrbücher*, III/112, 1904, p. 291—296; Ritterling, Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopaedie*, XII, 1925, p. 1682; *CIL*, XIII, 6, 1933, p. 129 sqq.; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, 1932, p. 101 sq.

Te(gularia) Tra(nsrhenana) F(lavia). Coh(orti) I Nobilis f(ecit)¹⁾. „Keizerlijke Overrijnsche Steenbakkerij. Voor de 1ste cohors door Nobilis gemaakt.” Tot het Neder-Germaansche leger hebben negen verschillende cohorten behoord, die het nummer één droegen; men kon tot nu toe niet gissen, welke van deze hier bedoeld was²⁾. Nu heeft men echter uit het naburige Vechten verscheidene tegels met den stempel: Coh. I Fla.³⁾, welke cohors, naar algemeen aangenomen wordt, te identifi-

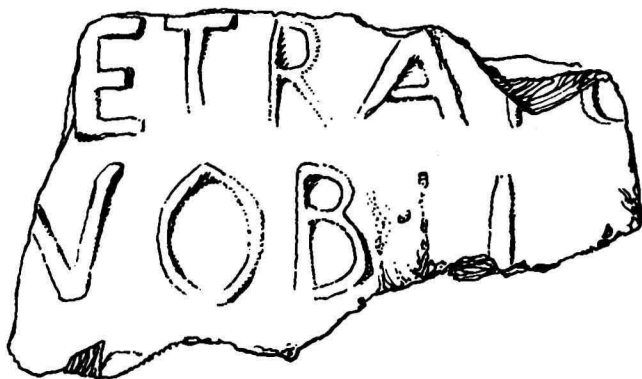

Fig. 4.

ceeren is met de in 70 of kort daarop door Vespasianus aange-
worven Spaansche ruiterbende, die met haar vollen naam
heette: cohors I Flavia Hispanorum equitata⁴⁾; deze heeft na
het einde van den opstand der Batavieren jaren lang te Vech-
ten gelegen; later, van het midden der tweede tot het midden
der derde eeuw, was zij te Remagen in garnizoen. Het ligt nu
voor de hand te vermoeden, dat op onzen stempel met coh. I
deze zelfde cohors Hispanorum is bedoeld: een gedeelte harer

1) *CIL*, XIII, 6, p. 129.

2) Cf. E. Stein, *Op. l.*, p. 232 sq.

3) *CIL*, XIII, 6, p. 112, XIX.

4) Cf. E. Stein, *Op. l.*, p. 197 sq.

manschappen zal te Vechten, een ander gedeelte aan De Meern gelegerd zijn geweest.

Den tweeden stempel (fig. 5), die alleen aan de linkerzijde onvolledig is, copieerden wij met eenige moeite aldus:

RENO
MLES
XCPF

In den eersten regel is vóór de E nog slechts een gedeelte van de vorige letter zichtbaar. Naar analogie van *CIL*, XIII,

Fig. 5.

6, p. 129, 23: Tra(n)s Reno fec(it) Peregrin(us), mil(es) cho-
(rtis) II Ast(urum) en *ibid.* 20: [T]ransrenana. miles l(egionis)
X G(eminae) P(iae) F(idelis) fec(it) Curtius Longus, zal onze
stempel in ongeschonden toestand hebben geluid:

TRANSRENO
F MILES
LEG. XG. P. F.

Trans Reno f(ecit) . . . . , miles leg(ionis) X G(eminae) P(iae) F(idelis). „In het Overrijnsche gemaakt door . . . . , soldaat in het 10de legioen bijgenaamd Gemina Pia Fidelis.” Het 10de legioen is in 70 opgericht en heeft te Nijmegen verblijf gehouden van 70 tot circa 104, omtrent welk jaar het naar Pannonië werd verplaatst. Het had in 89 de eerenamen Pia Fidelis Domitiana ontvangen, van welke de laatste in 96 bij den dood van Domitianus geschrapt werd. Onze tegel is derhalve gebakken tusschen 96 en 104 na Chr.

Voorts is de tweede eeuw op de Hooge Woerd vertegenwoordigd door twee borden van terra sigillata ¹⁾, waarvan het eene den stempel Fortunatus draagt en waarschijnlijk Oost-Gallisch is. De stempel leg. XXX hoort thuis in den tijd na 120, daar dit legioen, dat trouwens eerst door Trajanus is opgericht, niet eerder naar Neder-Germanië verplaatst is. De stempel EX GER. INF., waarvan wij zelf slechts één exemplaar op het terrein hebben vinden liggen, hoort evenals die der vexillationes van het léger van Neder-Germanië, thuis in de tweede helft der tweede of in de derde eeuw. Een door ons op het terrein gevonden fragment van een met relieffiguren versierde Triersche kom is van ongeveer 200 na Chr. Bij dit alles hebben wij niet gesproken van de fraaiste vondst, die aan de Meern gedaan schijnt te zijn, namelijk van de 0.20 M. hooge, geheel gave Gallo-Romeinsche bronzen statuette van Jupiter ²⁾, aangezien het moeilijk is deze te dateeren (IIde—IIIde eeuw?).

---

¹⁾ J. H. Holwerda, *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Afd. Praehistorie en Nederl. Oudheden*, 1908, p. 85, no. 198 en 199.

²⁾ Cf. G. van Hoorn, *Jupiterbeeldjes te Utrecht, Mededeelingen van het Nederlandsch Instituut te Rome*, 1935, p. 27—30. In den *Catalogus* van P. J. Vermeulen staat op p. 128, sub U, 1 vermeld, dat de afkomst dezer statuette onbekend is, doch in het *Vervolg op den Catalogus*, dat Dr. G. A. Hulsebos in 1890 in het licht heeft gegeven, wordt op p. 78 medegedeeld, dat zij afkomstig is van de Hooge Woerd onder De Meern.

Ten slotte komt onder de voorwerpen, die ons zijn afgestaan als zijnde vroeger op de Hooge Woerd gevonden, een kleine, zeer afgesleten bronzen munt voor, die wij meenen te kunnen toeschrijven aan keizer Gallienus. Op de voorzijde ziet men den kop van den vorst met den stralenkrans, gewend naar rechts; het opschrift is onleesbaar. Aan de achterzijde was waarschijnlijk afgebeeld eene naar links gewende Victoria met krans en palmtak in de handen; van het gebruikelijke opschrift VICTORIA AUG. zijn nog alleen de drie letters ORI zichtbaar. Dit type van munten is voor Gallienus geslagen in de jaren 254—258¹⁾. Later heeft het ook voor Claudius II (268—270) dienst gedaan²⁾. Op de munt alleen afgaande, onderscheiden wij niet, of de kop van Gallienus dan wel die van Claudius II afgebeeld is; maar aangezien wij meenen te weten, dat de legerplaatsen der Romeinen aan den Ouden Rijn slechts tot 253/9 door hen bezet zijn gehouden, is de waarschijnlijkheid zeer groot, dat het eerste het geval is. De jongste der op het Domein opgedolven munten is er een van Trebonianus Gallus (251—253).

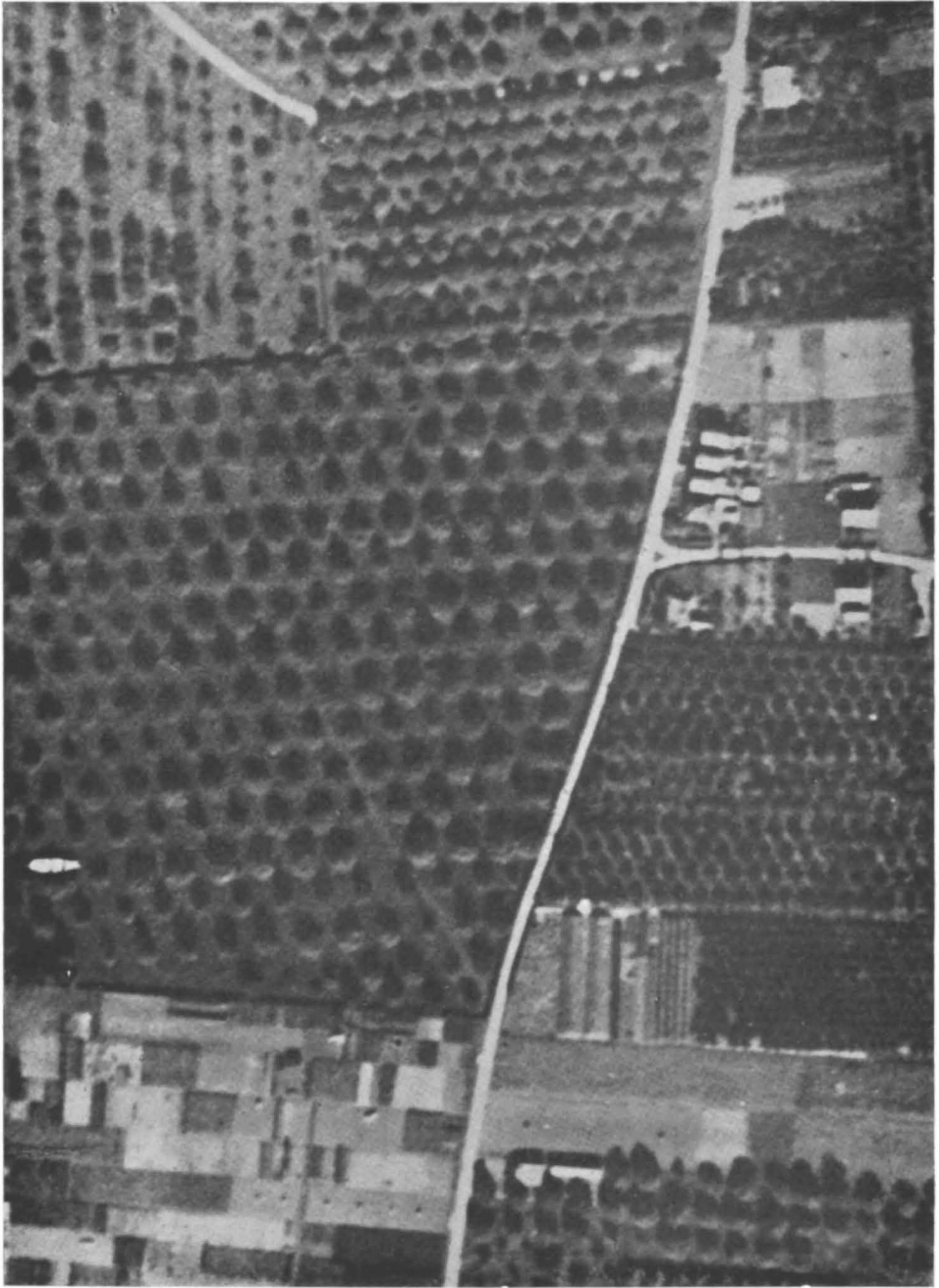
E. Het hoogste punt van de Hooge Woerd.

Ten slotte vestigen wij de aandacht op de op pl. III gereproduceerde photographische luchtopname, en bepaaldelijk op het daarop voorkomende hoogste punt van de Hooge Woerd (zie p. 173). Wij meenen daarop de schaduwen te zien van eenige zware fundeeringen van een gebouw met rechthoekige vertrekken, welke dan ongetwijfeld op geringe diepte moeten liggen. Is dit wellicht het hoofdgebouw of een der twee hoofdgebouwen van de legerplaats? Deze moeten noodzakelijkerwijze binnen den ringmuur min of meer centraal gelegen zijn geweest. Zoo deze veronderstelling juist is, heeft de legerplaats zich in Oostelijke richting ook buiten den boomgaard uitge-

1) Cf. Mattingly-Sydenham, V, 1, p. 75, no. 92 sq.

2) Cf. *Ibid* pl. V—VI; p. 219, no. 104.

PLAAT III.

strekt. Men heeft vroeger reeds herhaaldelijk de aandacht gevestigd op den weg naar Utrecht, die hier van oudsher bestaat, den Groenen Dijk — meer naar het O. Heereweg ¹⁾, dat is: heirweg, geheeten — en in dezen de verbinding gezien tusschen de Romeinsche nederzetting te Utrecht en die aan de Meern. Inderdaad is deze zienswijze in hooge mate waarschijnlijk. Wellicht zou ook dit punt door een proefgraving tot klaarheid kunnen worden gebracht. Een loonende taak voor de toekomst is evenwel in de eerste plaats de ontgraving van het gebouw, waarvan wij de ligging op de photographische luchtopname meenen te ontwaren, en het verdere onderzoek van de plek, waar het door ons gevonden badhuis heeft gestaan

F. De gevonden voorwerpen en fragmenten.

De nummers zijn die van den inventaris der opgravingen.

I. Romeinsch. 1. Metaal. a. Munten.

1. Denarius van Vitellius, Rome, 69 na Chr. Mattingly, *B.M.C.* p. 373, no 39. — 2. Dupondius van Vespasianus, Lugdunum, 77—78 na Chr. Mattingly-Sydenham, II, p. 103, no 753, b. — 3. As van Domitianus, Rome, 84 na Chr., Mattingly-Sydenham, II, p. 184, no 242, c. — 4. Kleine, afgesleten bronzen munt van Claudius II of Gallienus.

b. Bronzen voorwerpen.

M 1: bronzen schijfje (incusum) met portret van Traianus, diam. 2,7 cm. — bronzen schijfje (incusum) met portret van Magnentius (350—353) diam. 2,2 cm. ²⁾ — M 2: panterprotoom (fig. 6), waarschijnlijk als handvat gesoldeerd aan een

¹⁾ Cf. M. N. Acket, *Jaarboekje van „Oud Utrecht”*, 1931, afb. 2 (ad pag. 50).

²⁾ Dit voorwerp is niet van het eigenlijke opgravingsterrein afkomstig. Het is ons gebracht als zijnde in de nabijheid gevonden.

ijzeren sleutel, lang 2,5 cm. Talrijke exemplaren uit Hongarije, gepubliceerd *Dolgozatok, Szeged*, vol. 15, 1939, p. 115 etc.; vol. 16, 1940, p. 100 etc. — MD 1: fibula (fig. 3), 1ste helft 1ste eeuw na Chr., l. 5,5 cm., Collingwood, *Archaeol. of Roman Britain*, p. 255, fig. 63, no 70.

Fig. 6.

c. IJzeren voorwerpen.

MH: spijker, verbogen, l. 11,5 cm.

2. Aardewerk. a. Terra sigillata.

M 9: randscherf van kommetje met arceering (fig. 2), l. 3,7 cm. Drag. 24—25; Oswald-Pryce, pl. XL. — M 10: scherf van kom, l. 17 cm. Drag. 37, met rechthoekige eierlijst, visschen en bladeren, waarschijnlijk uit Trier. — M 11: randscherf van dergelijke kom, h. 12 cm. — M 12: scherf van dergelijke kom, h. 8 cm. — M 7: randscherf met ingekraste, evenwijdige lijnen, l. 9,3 cm. Drag. 31. — MB: randscherf, l. 6,5 cm. Drag. 15—17. MB: scherf van kommetje, l. 4,5 cm. Drag. 27. — MF: bodemscherf, l. 5,5 cm. — MK 9 en 10: scherven Drag. 27. — ML 11: randscherfjes, l. 2,6 cm.— MM 5 en 6: randscherven, l. 7 en 8,5 cm.

b. Wit aardewerk.

MF 2, a en b: kruikmond met oor, diam. 7,8 cm. — MG 3, a en b: fragmenten van kruikmond, l. 6,5 cm. — MH 2: kruikmond, diam. 6,2 cm. — MH 3: kruikmond, diam. 5,7 cm. — MK 6-8: kruikmond, diam. ruim 6 cm. — MM 1: kruikmond, diam. 7 cm. — Talrijke scherven van witte kruiken. — MK 5:

oor van groote amphora, h. 18 cm. — MC: voet van wierookkelk, diam. 5,8 cm.

c. Geverfd of gelakt aardewerk.

MF 1: zwart vaasje met roode brandvlekken, h. 6,8 cm. (fig. 1). — M 6: bruinzwarte scherf van Castor-beker, 4,5×4,5 cm., met barbotineversiering: jachthond, rechthoek en diagonalen. — M 8: geel gebronsd scherfje met twee evenwijdige ingegroefde lijnen, l. 3,7 cm. — MBC: oranje scherfje met ingedrukte cirkelsegmenten, l. 2 cm. — MF 5 en 6: zwarte scherven met ribornament, l. 7 cm.; vgl. *Limes*, XIV, *Kastell Pfünz*, pl. XX, fig. 80. — MK 2 en 3: oranjebruine randscherfjes, samen l. 5 cm. — MK 12 en 13: grijze scherfjes met barbotineversiering, l. 4 en 3 cm. — Talrijke scherven op verschillende plaatsen gevonden.

d. Aardewerk met ruwen wand.

M: deksel, diam. 12,5 cm. — M 4: randscherf van wijden pot met zigzagband, gevormd door ingedrukte vierkantjes, l. 11 cm. — MK 1: gebogen scherfje, grijs met twee donkergrijze barbotine-bultjes, l. 3,5 cm. — ML 14: iets gebogen bodem van groot voorraadvat, l. 13 cm. — MM 7: scherf van kom met platten bodem en opstaanden rand, l. 11 cm. — Talrijke scherven van kookpotten.

e. Wrijfschalen.

MD: randscherf met grove open tuit, l. 21,5 cm. — MF 7: randscherf, l. 13 cm. — Talrijke scherven, op verschillende plaatsen gevonden.

f. Inheemsch aardewerk.

MC: zachte scherf, van buiten geel, van binnen grauw, l. 5 cm. — MF 8: grauwe bodemscherf, l. 9 cm. — MG 2: brooze scherven, aan den buitenkant zwart gepolijst, l. 4 cm. — MK 11: grove grauwe randscherf, l. 6,5 cm. — ML 15: grauwe scherf, l. 9 cm., dik 1,6 cm.

g. Lamp.

MF 3: bovenkant van „firma-lamp”, bruin geverfd,
diam. 5 cm.

h. Slingerkogel.

MF 4: rood gebakken, eivormig, l. 4,2 cm.

i. Dakpannen en baksteen en met militaire stempels.

M 3: tegula van het Neder-Germaansche leger. EXGERIF litteris exstantibus. De bovenste zijhaal van de F lijkt schuins naar boven gericht; combinatie van N en F? Cf. *CIL*, XIII, 6, p. 124. — M 5: tegula van een vexillatio (detachment) van het Neder-Germaansche leger. Ronde stempel. VEX. EX. GER. litt. exst. — MF 14: teg. met ronden stempel. VEX. . . . R litt. exst. — ML 5: later 16×16×4,5 cm. VEX litt. exst. — M 6: later 16×16×6 cm. VEXEXG. - - litt. exst. — MM 2: later 21×21×5 cm. VEX. EX. GNF (I, N en F in ligatuur) litt. exst. — MM 3: teg. nog 44×37 cm. met ronden stempel. VEXEXGER.— MO 2: teg. met ronden stempel, onleesbaar; litt. exst. — MO 1: teg. van het 30ste legioen: . . .XXX litt. exst. — ME 1: teg. van de tegularia Transrhenana, rechts en links afgebroken (fig. 4), litt. exst.

ETRAIC

NOBII

ME 5: teg. van de tegularia Transrhenana met rechthoekigen stempel, links afgebroken (fig. 5), litt. exst.

RENO

ML ES

XCPF

j. Ongestempelde dakpannen en baksteen en.

M 4: tegel, taps toeloopend, 26,5×20 cm., dik 6,5 tot 4 cm. — ME 6 en 7: tegels 42×29,5×5,5 cm. — MG 5: schuin bewerkt tegelfragment l. 8 cm. — MH: tegelfragment met ingekraste rechthoeken, lang 16,5 cm., dik 2,5 cm. — MI 4:

tegelfragment met kleine ingekraste rechthoeken, l. 16 cm., dik 4 cm. — MI 3: fragment van buitengewoon dikken baksteen $17 \times 14 \times 9,5$ cm. — ML 4: id. $12 \times 12 \times 8,5$ cm. — ML 8: tegelfragment met schuin bewerkten inspringenden hoek $15 \times 14 \times 4$ cm. — ME 2: fragment eener van een installatie voor centrale verwarming afkomstige „tegula hamata” met iets toe-loopende uitsteeksels, breed beneden 11 cm., boven 8 cm., vgl. Durm, *Baukunst der Römer*, p. 187, fig. 195; *Limes* no 47, *Kastell Hainhaus*, pl. I, fig. 15. — MF 11, ML 9 en 10, MO 5: dergelijke tegelfragmenten. — MI 1: fragment eener van een installatie voor centrale verwarming afkomstige „tegula mamata”, 25×20 cm., met een verdikking van 1 cm. in het midden. — MO 3: tegelfragment met inkeping aan den rand, waarin een luikje zou passen, l. 17 cm.

3. Glas.

MK 4: fragment van het oor van een blauwe flesch, h. 12 cm., br. 7,5 cm.

4. Slakken.

MH 4: grillige fragmenten.

5. Beton, soms met stuc bedekt.

ME 3: gekleurd met Pompejaansch rood, l. 10 cm. — MF 9: rood, met een zwarte streep, en geel, l. 8 cm. — MF 10: rood, l. 6 cm. — MI 2: zonder stuc-resten, l. 29 cm. — ML 1: het vlakke gedeelte ($10 \times 8,5$ cm.) met fijn wit stuc bedekt, waarop groene beschildering. — ML 2: fragment met twee regelmatige indeukingen, l. 21 cm. — ML 3: fragment, iets concaaf, l. 11 cm.

6. Huttenleem.

MH en MM: met ingekraste versiering.

7. Steen.

MF 12: fragmenten van blauwgrijze steen, lang 12, dik

3 cm. — MO 6: tufsteen, ten deele regelmatig bewerkt, 40×21, 5×13 cm. — MO 7: tufsteenen plaat, 35×29×8 cm.

8. Houtskool.

MI 5: gevonden met zwart gebrande scherven van ruw aardewerk.

II. Middeleeuwsch.

Aardewerk.

MM 4: bodemfragment van grooten rooden pot met aangeknepen pootjes, l. 14 cm.